

A SZÓELEMZŐ ÍRÁSMÓD ELVE A KORAI MAGYAR GRAMMATIKÁKBAN*

C. VLADÁR ZSUZSA

A következőkben a magyar helyesírás egyik meghatározó alapelveinek, a szóelemző elvnek a kialakulását követem nyomon. Alapfeltevésem szerint, mivel a szóelemző írásmód a tő és a toldalék felismerését feltételezi, így az írásmód megjelenését a morféma fogalmának kialakulása alapozza meg a magyar grammatikairodalomban. Úgy vélem továbbá, hogy a szóelemző írásmód első megjelenésekor, Geleji Katona ortográfiájában (1645) tapasztalható „túlkapások” (pl. a *jővfz*, ill. az *embervel* típusú alakok) oka a morfémák kikövetkeztetett alapalakjának következetes megjelenítésére törekvés, amit a későbbi szerzőknél kiegyensúlyozottabb álláspont vált fel.

Vizsgálatom nem a tényleges írásgyakorlatra irányult, hanem a korai, 16–17. századi magyar grammatikák és helyesírási munkák szabályozó és értelmező elveire és példáira. Tekintettel arra, hogy a magyar grammatikairás történetében erős német befolyással számolhatunk, azt is kerestem, vannak-e a kortárs német ortográfiák példái és megnyilatkozásai közt a magyarral párhuzamos jelenségek. A korai német helyesírás kérdéseinél Claudine Moulin részletes összefoglalójára (2004) támaszkodtam. Moulin cikkében hosszabb hasonmás szemelvényeket közöl a 16. és 17. századi német grammatikákból és ortográfiákból, így német példáimat ezek alapján, és a grammatikák eredeti helyesírását megtartva közlöm. A dolgozat a következőképpen épül fel: az első részben a kiejtés szerinti és a szóelemző írásmódot hasonlítom össze, azután a morféma fogalmának megjelenést kísérem végig a magyar grammatikai irodalomban, végül pedig a szóelemző írásmód példáit és elveit mutatom be Geleji Katona (1645), Tótfalusi (1697) és Tsétsi (1708) ortográfiáiban.

A magyar helyesírás történetére vonatkozóan igen gazdag szakirodalom áll rendelkezésünkre, mind az átfogó képet rajzoló munkákat illetően (Kniezsa 1959), mind egy-egy korszakra vonatkozóan (pl. Molnár J. 1963), mind egy-egy helyesírási területről (pl. Keszler 1995), mind egy-egy szerző helyesírásáról (pl. Balázs 1959; Molnár J. 1963; Korompay 2009). A korai magyar grammatikák helyesírásával részletesen foglalkozik Szathmári (1968). A magyar helyesírás történetének kutatási eredményeit összefoglalóan, rendszerezve találjuk Korompaynál (2003). Ebben a dolgozatban nem foglalkozom sem a szóelemző írásmód felekezeti kötöttségeivel, sem tényleges elterjedésével, sem a Révai–Verseghy vitával, hanem csak a szóelemzés elvét megalapozó grammatikatörténeti vonatkozásokkal, és a szóelemző írásmód elveinek korai kifejtésével.

A kiejtés szerinti és a szóelemző elv a helyesírásban

A helyesírásra vonatkozó első szabályozások a grammatikákban és az ortográfiákban jelentek meg. A grammatikairás kibontakozását már az első ránk maradt nyelvtanok előtt

* A tanulmány megírását az OTKA 81537-es *Régi magyar nyelvi források kiadásra való előkészítése és kiadása* című pályázata támogatta.

hosszú folyamat előzte és alapozta meg. Európai viszonylatban is a népi nyelvek emancipálódásával függött össze, avval, hogy a népnyelv megszűnt pusztán a latintanítás segédnyelveként funkcionálni. A kibontakozó kodifikáció, amely a grammatikaírás mellett a helyesírási szabályozást és a lexicográfiai tevékenységet is érintette, több tényező együttes hatására volt visszavezethető. A szellemi hatások közül a legfontosabb a reneszánsz, amely a nyelvek megítélésében két változást hozott: egyrészt a középkori latin helyébe ismét a klasszikust ültette (megmerevítve ezzel), másrészt a Bibliát az eredeti nyelveken kívánva tanulmányozni, így beemelte a hébert és a görögöt a tanulmányozandó nyelvek közé. A reformáció az anyanyelvű Bibliaolvasás elterjesztésével, és annak kimondásával, hogy minden nyelv méltó arra, hogy dicsérik rajta az Urat, fontos lépést tett az anyanyelv értékének emelésére.

Az egyéni, anyanyelvű bibliaolvasás a reformáció fontos célkitűzéseként az anyanyelvű olvasástanítás programját is magával hozta. Ennek lenyomata az ortográfiai (pl. Dévai 1549) és az ábécétanító könyvek elterjedése (pl. Szőnyi Nagy 1695). A technikai újítások, azaz a papír használata a pergamen helyett, és a betűváltó nyomtatás, amely a szöveget tömegtermékként állította elő, szintén az egységesítés irányába hatottak. Ehhez járult a nyomdászat törekvése arra, hogy az általuk előállított könyveket az egész nyelvterületen értékesíthessék. (Közismert példa Sylvester Újtestamentum-fordítása, amely kirívó nyelvjárási jellege, „rút í-zése” miatt nem tudott elterjedni.) A világi ismeretek elsajátításának igénye létrehozta az anyanyelvű iskoláztatást. Az idegen ajkúak nyelvtanításához szintén szükség volt az anyanyelv szisztematikus leírására. Első nyelvtanaink előszavukban szinte kivétel nélkül a külföldi, nem magyar anyanyelvű diákok és felnőttek magyarrá tanítását jelölték meg célul.

A magyar nyelv az első grammatikák megjelenésekor már hosszú, sok évszázados írásbeliséggel rendelkezett, amelyben többféle helyesírási, ezen belül hangjelölési megoldás is szerepet kapott (Korompay 2003). A kódexekben alkalmazott megoldások, a kancelláriák írásgyakorlata, az iskolai tanítás hosszú hagyományt teremtettek a helyesírási kérdésekre adott válaszok terén is.

A hivatalos írásbeliségben a középmagyar korban már megfigyelhető volt egy kirívó nyelvjárásiasságtól mentes, kiegyenlítettebb, általánosabb érvényű nyelvi formára törekvés. Az újabb szakirodalomban Németh Miklós (2004) a szegedi írnokok gyakorlatának részletes elemzésével bizonyította ezt a tendenciát. Mindezek eredőjeként a 17. századra már felmerült az igény az egységes, nyelvjárások feletti, normatív helyesíráásra.

Egy nyelv írásbeliségének kialakításakor az első fázis a kiejtés rögzítése. Ennek legfejlettebb foka az, amikor egy fonémának egy betűjele van. A magyar nyelvű szövegek leírójának különös nehézségekkel kellett megküzdenie, tekintve, hogy a fonémaállomány a latintól különböző hangokat is tartalmazott. A Huszita Biblia után az első következetesen „egy betű – egy fonéma” jelölési elvet alkalmazó munkánk éppen Sylvester 1539-es grammatikája, amelyik időben egybeesik és kölcsönhatásban is van Dévai ortográfiájával (Balázs 1959; Korompay 2003).

A fonematikus írás azt jelenti, hogy csak a nyelvi rendszer szempontjából jelentős különbségek kerülnek rögzítésre, az írás eltekint mind az egyéni realizációktól, mind a nem egyéni szintű, de a rendszer szempontjából irreleváns fonetikai különbségektől. A következetes fonematikus írásnak tehát rendszerező, és a különbségeket a rendszer szempontjából mérlegelő szerepe is van, ezáltal a nyelv egységesítéséhez is hozzájárul, az írás ugyanis értelmez és orientál. Német nyelvterületen például, ahol a dialektusok nagy, akár a megér-

tést megnehezítő távolságban álltak egymástól, az írás a nyelvjárások feletti Hochsprache kialakításának eszköze is volt (Moulin 2004: 39). A magyar nyelvjárásoknál ilyen mértékű távolság nem volt, mégis például Abádi Benedek írásrendszere olyan mellékjeles betűket alkalmazott, amelyeknek nyelvjárástól függően többféle olvasata lehetett. (Részletes elemzését lásd Korompay 2003: 586.)

A fonéma fogalmát a korai grammatikákban (noha a terminust nyilván nem használták) két oldalról is megközelítik. Az egyik megközelítés a magasabb egység, a szó felől indul: a betű szerepe itt az, hogy olyan hangot jelöljön, amelyik képes jelentésbeli különbséget hordozni két szó között. A korai grammatikákban teljesen közönséges olyan szópárok szerepeltetése, amelyek csak egy hangban térnek el, de más értelműek, vagyis olyan minimális párok, oppozíciók, amelyeket majd az 1930-as években a prágai fonológiai iskola használ a fonéma fogalmának megalkotásához. Ezek a különbségképző szavak szinte mindig a mellékjeles és a mellékjel nélküli betűvel írt magánhangzó párok esetében jelentkeztek. Sylvester példáiból: *orom* – *óróm*, *korom* – *kóróm*, *hus* – *hús* stb. De Szenczi is arról ír grammatikájában hogy az *a* és az *á* különbsége fontos a magyarban: „a legkisebb hosszúságbeli eltérés is megváltoztatja a szó jelentését. ... Innen van, hogy a mi gyerekeink gyakran nevetik az idegen iskolásokat, akik hibásan éneklék ezt: *Nagy hálákat adoc az én Uramnac*, ami helyesen ejtve azt jelenti: *Magnas grates reddo Domino meo*. Elmosódottabban és röviden ejtve a szót: *halakat*, akkor pedig azt jelenti: *Magnos pisces dabo Domino meo*” (1610: 35).¹ Geleji Katona a *Magyar Grammatikáskában* hasonló példákat hoz: „Az accentufok a Magyar nyelvben olly fzűkjégefek, hogy azok nélkül Jok azon bötűkből álló fzok értelemvel egy-mástól meg nem különböztethetnének, s’ pronunciatójok-is igen kétféges lenne, minnéművek imezek: *Számára, fjamára, vágy, vagy; ágy, agy; vár, var ...*” (CorpGr. 304).

A fonéma másik megközelítése az allofónok felől történik. A betű a fonéma pozíciótól függő változatait közös jellel jelöli. Tótfalusi Kis Miklós a *Ratiocinatióban* (1697) arról ír, hogy a magyarban az *n* hangnak *g* vagy *k* előtt a többbitől eltérő változata hangzik, amelyet azonban nem jelölünk külön jellel. „Ha pontosan úgy akarnók leírni a szavakat, ahogyan mondjuk, akkor egy olyat sem írhatnánk le helyesen, amelyben az *n* után *g* vagy *k* következik, pl. *engem, ángolna, miénk, mankó* stb. mert e szavak ejtésében soha nem *n* hangzik.” Vagyis hiába van érzékelhető különbség, mégsem írjuk külön betűvel, hiszen nem képez külön hangot a nyelv számára.

A kiejtés szerinti írásmód első korszakában az elv hatóköre a teljes szóalak. A szóalak fonémáit rögzíti, függetlenül attól, hogy azok valamilyen morfológiai művelet eredményeként jöttek-e létre. A 17. század közepéig ez az írásmód volt az uralkodó a magyar munkákban. Ennek a fejlődési foknak a programszerű megfogalmazása az írás és a kiejtés egyező voltáról Szenczinél található meg: „Qualis scriptio, talis oratio” (1610: 33). A grammatikai gondolkodásban már kezdett kialakulni a morféma fogalma, de az írást ez nem befolyásolta. Maga Szenczi is felismeri, hogy a magyarban a szóalakok tovább oszthatók, vannak toldalékok, de az írásban a szó elemeinek határát nem tartja fontosnak megjeleníteni.

A nyelvi tudatosság magasabb fokán az írásnak egy új funkciója is kialakul, mégpedig a szón belüli egységek megragadása és tudatosítása. Ez az új alapelv a morfémaalapú írás. A kiejtés szerinti írásmódot ez az írásmód számos esetben keresztezi, nyelvtípustól függően más és más pontokon. A flektáló nyelvek esetében, ahol a szó változatokban léte-

¹ A latin idézeteket saját fordításomban közlöm – C. V. Zs.

zik, az írásmód az eredeti alak megőrzésének eszköze. Így a német helyesírásban három fő területe az umlautos *ä, ö* és *ü* betűk alkalmazása ott, ahol a töben *a, o* vagy *u* volt, a szóvégi explozívák egyöntetű írásának kérdése, a kettőzött mássalhangzók megtartása mássalhangzó előtt stb. (Moulin 2004: 41 skk.). Agglutináló nyelveknél, így a magyarban a kérdés elsősorban a morfémahatáron végbemenő fonetikai változások nem jelölésében mutatkozik meg. A szóelemző írásmód ebben az esetben tehát felülírja a kiejtés szerintit, pontosabban: a szó szintje helyett a morféma szintjére szorítja vissza. A morféma kevésbé kézenfekvő egység, mint a szó, alkalmazása elvontabb gondolkodást feltételez. Az, hogy az írás a morfémat tükrözi a teljes szóalak helyett, összefügg azzal, hogy az olvasási szokások is megváltoznak: az eddig felolvasott és meghallgatott szöveget immár néma olvasással, egyénileg fogadják be, vagyis a befogadás most már auditív helyett vizuális úton történik. Amikor az írásban a szóalak mint morféma egymásutánja jelenik meg, az írás értelmező szerepet kap: segít felismerni a szóelemeket, és különbséget tenni azonos hangzású, de más jelentésű alakok közt. Mindez jól illeszkedik a grammatikák sokszor hangoztatott célkitűzéséhez, vagyis a külföldiek nyelvtanulásának megkönnyítéséhez.

Az első ránk maradt grammatikában, Sylvesternél (1539) mindkét írásmód megjelent. Általánosságban nála a magyar szavak írásmódja a kiejtést követte, mint például *éggbefoglalo* (1989: 12). Kiejtés szerint írta a részleges hasonulásokat (*elualtoftatta* –1989: 95) és az összeolvadásokat (*ġerecġz, ġeretġük*), még akkor is, amikor ragozási sorban következnek (*ġeretek, ġerecġz, ġeret*), tehát a sor adta analógia is vezethetett volna a töbéli *t* megtartásához.

A szóelemző írásmód nála a határozott névelő kapcsán Dévaival folytatott vitájában jelent meg. (Lásd erről Korompay 2003: 585.) Sylvester nem támogatta Dévai javaslatát az *ab barat, ad doctor, af farkas* stb. írásmódra, szerinte a névelő utolsó betűjét mindig *z*-nek kell írni. Különösen lényeges, hogy Sylvester a szabályt általánosabb elméleti megfontolásokkal támasztotta alá. Első érve, hogy a nyelv szokást nem kell követni, ha hibás, inkább orvosolni. Továbbá az *ab, ac, ad* stb. szócskákknak ilyen formában, főleg összetételen kívül nincs értelmük. Ez utalás Dévai érvére, aki szerint a latin igekötők is hasonulnak írásban, Sylvester viszont rámutat, hogy a magyar névelő nincs összetételben a szóval; és a latinban is a praepositio csak igekötői minőségében hasonul, előljáróként nem. Végül pedig Sylvester szerint az írásnak azért sem kell követnie a kiejtést, mert a kiejtésben lehetnek változatok, az írás rendszerének viszont állandónak kell lennie, amint ezt más nyelvek írásmódjában is így van. Korompay (2003) szerint Sylvesternek az *az* helyesírásának kérdésében vallott szóelemző álláspontja talán nem független attól, hogy a sok tekintetben hasonló morfológiai viselkedésű *-val/-vel* ragot sohasem találjuk nála hasonult alakban. (A kérdés mérlegelésénél persze az északkeleti nyelvjárások nem hasonuló *-val/-vel* ragos nyelvműlékeit is tekintetbe kell vennünk.)

A tő és a toldalék fogalmának megjelenése a magyar grammatikákban

Az új szemléletű írásmódnak, a szóelemzőnek a központi kategóriája a morféma. A morféma fogalma azonban korábban egyszerűen hiányzott az európai nyelvészeti hagyományból, amely a görög nyelvre alapozva alakult ki, és a latin grammatikairás közvetítette. A nyelvtudomány története során ugyanis minden grammatikai modell eredetileg egy adott nyelvre kidolgozott, arra a nyelvre alkalmas és célszerű leírási keret. A görög és a latin nyelv flektáló típusú, vagyis a grammatikai változások egyúttal a tő alakjának megváltozásával járnak, ezért a tő jellemzően allomorfookban létezik, például az igék rendszerint több különböző tőalakban. A szóalakon belül sokszor nehezen határolható el a szótó és a gram-

matikai viszonyokat hordozó rész. Egy ilyen típusú nyelv elemzésénél fel sem merült, hogy a szót részekre kellene vagy lehetne osztani. Sőt, kifejezetten le is szögezték, hogy a legkisebb értelmes egység a szó. A görög és nyomában a latin grammatika a szót egészként kezelte, ezt tekintette a legkisebb jelentéssel bíró elemnek. A hang és a szó közé csak egy ritmikai egységet iktattak be, a szótagot (*littera – syllaba – dictio*).

Az elv Priscianus grammatikájának megfogalmazásában: „A szó a szerkesztett mondat legkisebb része ... a jelentés a szónak a sajátossága” (Inst. 2. 3. 14). Priscianus fejtegetéséből az is világos, hogy a legkisebb jelentéssel bíró egység számára a szó, a szó alatti egység a szótag, amit az különböztet meg a szótól, hogy nincs jelentése: „A szótag pedig magában egyáltalán semmit sem jelent” (uott).

Az antik grammatikai felfogás szerint a szavak között vannak elsődlegesek, és vannak belőlük származók. Az elsődlegesek az elemi egységek, mivel ezek töve önmagában van, nem pedig egy másik szóból származik. Ennek az elemi egységnek többféle megnevezése volt, *primitivum*, *primogenium* 'először született', más terminussal *etymon*. Ezek a megnevezések mind azt hangsúlyozták, hogy a szó elemi egység, nem bontható tovább, viszont belőle más szavak származnak, amin a szóképzést értették. A *thema* szón viszont legtöbbször a ragozási sor alapalakját értették.

Az európai nyelvek első leírásai a latin nyelvtan mintájára készültek. Az agglutináló nyelvtípusba tartozó magyar nyelv esetében a latin keret nem volt kielégítő, és az egyik fő gondot éppen az okozta, hogy ott az elemzés alapegysége a szó volt. A magyar grammatikusok kezdetől fogva tisztában voltak azzal, hogy nyelvünkben a szóalak tovább osztható, a szón belül is vannak egységek, ám ennek a megfogalmazásához a latin nyelvtan nem kínált alkalmas fogódzót.

A megoldás és a tő fogalma a héber grammatikából érkezett. A héber grammatika (amely az arab grammatika átvétele volt) egy olyan nyelvlírási modellt jelentett, amely a görög–latin hagyománytól függetlenül alakult ki. Az arab és héber nyelvben három mássalhangzós gyökök vannak, ahol a szófajt és a másodlagos kategóriákat a mássalhangzók közé kerülő magánhangzók szabják meg. Az arab grammatikákban a gyök neve '*asl*' gyökér, származás', ami a héberben tükörfordítással *Schoräsch*, a latinizált héber grammatikákban újabb tükörfordítással *radix* lett. Ezt azonban a grammatikákban a legegyszerűbbnek tartott teljes szóalakra értették, az igei participium perfectum hímnemű egyes első személyére. A *radix* is új terminus volt, de szinonimaként használták a korábbi *thema*, *primitivum*, *primogenium* szavakat is. Más nyelvek leírásában, így a magyarban is a héber grammatika *radix* fogalmából alakult ki a tő fogalma. Megnevezésére az említett szavakat szinonimaként változtatva használták a szerzők. Egyedül Pereszlényinél van nyoma annak, hogy egy adott helyen, az ikes igék kapcsán (1682: 74) felfedezné a fiktív tövet (*játsz-*) (vö. Cser 2008).

A toldalék fogalma is a héber grammatikára vezethető vissza. A héber nyelvben a személyes névmás mint önálló szó (*pronomen separatum*) csak nominativusban létezik, egyéb eseteinek szerepét bizonyos ragok töltik be, amelyek névszókhoz és igékhez is csatlakozhatnak (*pronomen affixum*). Névszóknál ezek a birtokos személyére, igéknél pedig az ige tárgyának számára és személyére utalnak. A *pronomen* kulcskategória lett a korai magyar szerzőknél (Telegdi 1990), egymástól függetlenül is a *pronomen affixum* kategóriájával adtak számot a birtokos személyjelezés, a határozott igeragozás és az infinitivus ragozásának kérdéséről. (A magyarázat egyébként nyelvtörténetileg is helytálló, hiszen e toldalékok valóban a személyes névmásból alakultak ki, lásd Korompay 1991.)

A *pronomen affixum*ot már kezdettől rövidítették az eredetileg melléknévből főnévvé lett *affixum* szóval, és fokozatosan más toldalékokra is kiterjesztették a használatát. Szenczi (1610) már határozóragot is értett rajta, Komáromi (1655) igekezőt is, Pereszlényi (1682: 75) pedig egyenesen azt írta, hogy „az igeragozásban minden módot, időt, számot toldalékokkal fejezünk ki”. A 17. század végére az *affixum* mindenféle toldalék jelölőjévé vált.

A magyar grammatikusok rendszeresen végeztek a szóalakokat elemekre bontó elemzéseket. Ezek elsősorban ott jelentek meg, ahol az elemeket be lehetett sorolni valamilyen latin vagy latinizált héber kategóriába, így főleg a birtokos személyjeles és a határozóragos névszói alakokat bontották fel. (Előbbiek egy névszó és egy *pronomen affixum*, utóbbiakat egy névszó egy hátul álló *praepositio* kapcsolatának tartották.) Szenczinél (1610: 160): „A névmások és előjárók összeolvadnak avval a szóval, amelynek a végéhez hozzá-toldatnak, mint *Istenem, Deus meus; Urainkhoz, Ad dominos nostros; Embereimmel, cum hominibus meis.*” Pereszlényinél (1682: 154): „Ha pedig a *Meddig quousque, quamdiu* határozószóval kérdezőnk, az időt jelölő főnév *ig* toldalékkal áll, ami latinul *usque ad* jelentésű.”

A szóelemző elv német párhuzamai

Sylvester fentebb idézett érvelését a névelő helyesírásáról azzal zárta, hogy más nyelvek helyesírása sem követi mindenben a kiejtést. Erre példákat hozott a héberből, a görögéből, és utalt rá, hogy ez az olaszban és hallomása szerint a németben is így van.

A 16. századi német grammatikákban és helyesírási munkákban ekkor már valóban megfogalmazódott az egységes, és a kiejtést nem mindenben követő írásmód igénye. (Így Frangk 1531-ben már az egész német nyelvterületre érvényes, egységesítő írásmódot kívánt.) Noha még többségben voltak a kiejtést követő munkák, megjelentek a morféma alapú írásmód csírái is. A tudatos írásmód igénye egybeesett bizonyos nyelvjárási hangváltozásokkal, amik az addigi kiejtés szerinti írásmódban megjelentek. Majd ez az eredetileg fonetikai alapon létrejött írásmód új magyarázatot kapott a morfológiai szempont megjelenésével, mintegy remotiválódott (Ruge 2005). Az egységes írásmód aztán kiterjedt az egész nyelvterületre, és (legalábbis írásban) a nyelvi egység biztosítója is lett.

Ez az új típusú írás a morfémat két oldalról is megragadta: egyszerre szolgálta a morfémaazonosítást és a morfémaelkülönítést. Az első értelmében az alapszavaknak és a belőlük származó szavaknak az írásmódja meg kell, hogy egyezzen, akkor is, ha a többeli hang az inflexió vagy deriváció következtében átalakult. A másik oldalról ez az írásmód, amely a töszó betűit örizte, lehetőséget adott arra, hogy a kiejtésben azonos, de más töből származó szóalakokat az írás szétválassa. J. R. Sattler 1607-es *Teutsche Orthographe*y című munkájában ezt írta: „*Wägen mit der Wag, mit dem ä, und weg weiter weg mit dem e.*” A korai német grammatikák rendre homofón listákat tartalmaznak, amelyek írásban különböző szavakból állítottak össze. Ez az írásmód tehát képes volt a szóalakokat mint morfológiai műveletek eredményét kezelni, vagyis a kiejtés mellett a létrejöttüket is figyelembe venni. Ezek a kérdések végigkísérték a 16–18. századi német grammatikákat és ortográfiákat. Az álláspontok nagyjából egységesek voltak, és folytonos hagyományt képeztek, amelyben sokszor a példák is ismétlődtek. A grammatikák részletes ismertetése és az egyéni variációk kimerítő elemzése megtalálható Moulin említett cikkében (2004).

Az alapszavak és a származékok egységes írásmódjának igénye a 16. századi német ortográfiákban több kérdést is érintett. Az egyik ilyen az explozívákra végződő névszók írása volt. Bizonyos szavak ugyanis a korábbi németben toldalék nélkül alanyesetben zöngétlen explozívákra végződtek, míg toldalék előtt zöngésre (*Auslautverhärtung*). A szóvégi

explozív nyelvjárási ejtésben zöngésedni kezdett, és ezt követte az írásmód, amit aztán a grammatikusok morfémaalapúnak fogtak fel, és ezért követendő mintának írták elő. Johannes Claius 1578-as grammatikájában (ezt a munkát Szenczi forrásként használta, lásd C. Vladár 2007) arra hozott példákat, hogy a főnevek ragozott vagy képzett alakjából lehet visszakövetkeztetni az egyes alanyesetük végződésének zöngés vagy zöngétlen voltára. „In his spectanda est derivatio et numerus pluralis ut *Das Kalb*, vitulus, non *Kalp*, quia plurale est *Die Kelber* non *Kelper*. Sic *Danck*, Gratia, non *Dang*, quia *Dancken*, Gratias agere, non *Dangen*.”

A morfémaalapú német helyesírás másik kérdése az umlautos írásmód volt. Az eredetileg a felnémet kiejtést követő fonetikai alapú írásmódot a 16. században a szerzők az explozívák esetéhez hasonlóan új, morfológiai alapvetetül tükröző magyarázattal interpretálták. Az írásmód később azokban a nyelvjárásokban is elterjedt, ahol nem volt fonetikus alapja (Ruge 2005). A felnémet nyelvjárású Johann Kolross *Encheiridion*jában (1530) az állt, hogy *â, ô, û* írandó azokban a töbtagú szavakban, melyeknek az alapszavai (*Ursprung*) *a, o, u* magánhangzót tartalmaztak, mint *Knab, Knâblin, Rad, Râdlin* stb. (idézi Moulin 2004: 45). A középnémet nyelvjárású Fabian Frangk (1531) munkájában hasonlóan nyilatkozott, holott abban a nyelvjárásban még nem ez volt a kiejtés, tehát a morfológiai írásmód igénye a valós kiejtés elé került. Claius (1578: 8) azt írta, hogy bizonyos magánhangzóknak van rokon „kettőshangzós” párja: *a* és *â*, *o* és *ô*, *u* és *û*, és ezt szó párokkal szemléltette: *Rad, Rota, Râder* vel *Reder, Rotae*; *Gros, magnus, Größer, Maior*; *Loch, Foramen, Lôcher, Foramina*; *Wurm, Vermis, Würme, Vermes* stb. A magánhangzók és a kettőshangzók váltakozását a héberek pontjaihoz hasonlította. Ez elterjedt fordulat lehetett a korban, hiszen Szenczinél (1610: 35) is ez olvasható: „A szótagok időbeli és ékezetes változatai oly sokféle és különbözőek e nyelvben, hogy a héberek minden pontjának és ékezetének helye lenne a mi magyar írásunkban, ha héber betűkkel élnénk. A hangjelölés legkisebb változása és a legkisebb hosszúságbeli eltérés ugyanis megváltoztatja a szó jelentését.”

A homofónia és a homofóniát feloldó szerepű írásmód kérdésre példa J. G. Schottelius szólistája (1663: 192): „Bund, *Foedus*, weil es heiſſet des Bundes; Bunt, *Versicolor*, der bunte Koff.”

A harmadik kérdés, amellyel sokat foglalkoztak, a töben hosszú mássalhangzót hordozó szavakat érintette, szerintük ezeknél a kettőzött mássalhangzós írásmódot minden származékban meg kell tartani. J. Bödiker kijelentette, hogy a végükön kettős mássalhangzót tartalmazó főneveket egyéb eseteikben és többes számukban is így kell írni (1746: 51). Hasonló érvelés és példaszavak köszöntek vissza szerzők hosszú soránál a *Mann, Wille, alle* szavak és származékaik írásmódját tárgyalva. (Minderről Moulin 2004, Ruge 2005.)

Geleji Katona István és a Magyar grammatikátska

A magyar nyelvészeti gondolkodásban, mint láttuk, a morféma fogalma a 17. század közepére kialakult. A szóelemző írásmód elve és gyakorlata a helyesírás-történet egyöntetű megállapítása szerint először Geleji Katona 1645-ös *Magyar Grammatikátskájában* jelent meg (Korompay 2003: 590). Geleji leszögezte, hogy az írásnak nem a kiejtést kell követnie, hanem az alapja a *ratio*, vagyis az azonos töből származó szavak összetartozásának megjelenítése a helyesírás eszközével.

A korábbi kiejtést követő felfogás változása jól érzékelhető Szenczi és Geleji Katona két párhuzamos helyének összehasonlításával.

Szenczi 1610: 41: „Az alapszó maga az eredet, mint *Lát, Elme, Meg*. A származékszó egy másiktól ered. A származékokhoz tartozik a jóhangzás kedvéért történő hangkiesés vagy hangfelcserélés. A hangkiesés a hangok eltűnése, mint *bizony* és *talán*-ból *bizontalan*, az *y* kiesésével; *kivált* és *keppen*-ből *kiválkeppen*, a *t* kiesésével. A hangfelcserélés bizonyos hangok más hangok helyébe tétele, mint a *βam*-ból, *numerus* és a *talán* fosztó szócskából *βantalan*, az *igaz* és *ság*-ból *Igaffág*, a *mind* és *járáft*-ből *Mingyaráft*.”

Geleji Katona 1645 (CorpGr. 296): „Amelly concretum *z*-ben vagy *ŷz*-ben végeződik, az abfractionumját-is így kell ki-írni. Mint *gaz*, *gazlág*; *igaz*, *igazlág*; ... *kertész*, *kertészlég*, *egész*, *egészlég* ...” „A *d* után a’ *j* a’ pronuntiatióban mindenkor úgy ejtődik, mint a’ *gy*, de azért ugyan nem kell úgy írni. Mint: *Adja*, *mondja*; *tudja*, *imádja*.”

A két szövegrészlet ugyanolyan típusú, morfémahatáron fellépő fonetikai változásokat mutat be: teljes hasonulás, összeolvadás, hangkiesés. A szöveg alapján azt is világos, hogy mindketten felismerték, hogy az ilyen típusú alakok két részből (többől és toldalékból) állnak, és összekapcsolásukkor kiejtésbeli változás következik be. A különbség az, hogy Szenczi, noha világosan észlelte a szóelemek létét, nem tartotta fontosnak tükröztetni őket az írásban, hanem a létrejött alakot is kiejtés szerint írta, és mellékelte egy listát a bekövetkezett fonetikai változásokról (amelyeket a kor szokása szerint *metaplasmus*nak nevezett).

Geleji számára viszont az elemek tükröztetése volt a kiindulás, ami felülírta a létrejött szóalak kiejtését. Szenczi az írás és a kiejtés megegyezését hangoztatta (1610: 33), de ezt a teljes szóalakra értette, és a szóelemekre való tekintet nélkül érvényesítette. Geleji viszont ezt az írásmódot azért helytelenítette, mert „mindenek a’-nak irattatájában csak a’ pronuntiatiót, a ki-mondatájnak a’ fonuffját, a’ mint a’ *ŷzók* a’-ban *efnek*, követik, s azoknak pedig gyükereiket, eredetiket, és természetiket csak nem-is vizsgálják ...” (CorpGr. 294). A különbség tehát nem a szóelemek felismerésében volt, hanem a tükrözésük igényében.

Geleji számára az írásmódnak az alapszó és a belőle leszármazott szó kapcsolatát kell tükröznie, ennek alapja pedig a thema eredeti alakjának megőrzése. A gondolatot sokszor megismétli. A II. szabály szerint: „Néhol a’ *t* megkettőztetik a’ *ŷzónak* themája szerént, mint *Efettŷég*, *veŷzettŷég*, *vásottŷág*, *romlottŷág* etc.” (CorpGr. 296). A XIII. szabály azt mondja ki, hogy „A’ melly verbumnak themájában *v* bötű vagyon, a több rola ágazott perŷonakban és tempufokban is ott kell lennie. Mint *Hivok*, *hivŷ*, *hiv*, *hivunk*, *hivtok*, *hivnak*, *hivja*, *hivni*” (CorpGr. 299).

Az alapszó, a thema írásmódját Geleji szerint azért kell követni, mert ez egyrészt kapcsolatot teremt az alapszó és a leszármazott között, másrészt lehetővé teszi a különböző alapszavakból származó, de kiejtésben azonos származékok szétválasztását a helyesírás révén. A XXI. szabály szerint: „A’ derivatumokban a’ primitivoknak bötűiket *ŷzükŷégefen* meg kell az írásban tartani; mert a’ nélkül a’ különböző értelmű *ŷzók* egy mástól meg-nem tudnának válfatni. Mint: *Halhatatlan*, ab *halok*; *hallhatatlan* ab *hallok*; *oldhatatlan*, ab *oldok*, *olthatatlan*, ab *oltok* ... *fogadta*, a *fogadok*; *fogatta*, a *fogatok*.” A tárgyalt probléma és megoldása feltűnően emlékeztet a fentebb idézett német grammatikák okfejtésére. De még a megfogalmazás is („A’ derivatumokban a’ primitivoknak bötűiket *ŷzükŷégefen* meg kell az írásban tartani”) teljesen párhuzamos a német szövegekkel. A nyelvi forma zavartalanul hagyományozódott a német szerzőknél, de a Gelejit követő magyar ortográfiákban is.

A fogalmazásbeli hasonlóság akkor válik különösen nyilvánvalóvá, ha a német illetve a magyar szerzőktől azonos nyelven, latinul írt szövegeket vetünk össze. 1596-ban J. Becherer így ír: *Derivativa & Composita retinent primitivorum et simplicium scriptionem ...* (1596: 33). Tsétsi János, a szóelemző elv mérsékeltbb változatának magyar képviselője, a Pápai Páriz szótár 1708-as kiadása elé csatolt megjelent ortográfiajában ezt írta. „*Derivata suorum Primitivorum Literas retinere debent.*” Természetesen nem valószínű a közvetlen átvétel, inkább arról lehet szó, hogy a szabályok megfogalmazása bevett fordulatokban rögzült.

A morféma alapalakja

A szóelemző írásmód alapelve és kulcsa tehát a tő (*thema, primitivum, radix*, magyar szövegben *gyűké, eredet*). Ezt, mint láttuk, a szerzők szerint programszerűen mindig azonos alakban kell írni, bizonyos mértékben figyelmen kívül hagyva a kiejtésben ténylegesen megjelenő alakot. (Némileg hasonló logika szerint, mint ahogy a fonematikus írás eltekint a beszédhangok különbségeitől.) Ha azonban a tő több változatban létezik, felmerül a kérdés, melyik alakot tekintjük a „valódi” tőnek, a tő alapformájának, amit az írásban követni kell. Láttuk, hogy az antik hagyomány (noha többnyire csak a kiejtés szerinti írásmód érvényesült benne), számon tartott bizonyos alapformákat: névszóknál az egyes számú alanyesetet, igéknél a kijelentő módú folyamatos jelen idő egyes szám első személyét.

Az alanyeset azonban sokszor nem azonos a ragozási tövel. A német grammatikusok felfogása szerint az alanyeset és a függő esetek kölcsönös összefüggésben együtt határozzák meg a tövet. Az elgondolás lényege, hogy alapvetően a toldalék előtt megmutatkozó alakot (a ragozási tövet) kell tőnek tekinteni. Caninius 1604-ben olyan szabályokat állított fel, mint: hogy a többes számból lehet következtetni az egyes számra, ezért a helyes alak *ein Tach*, mivel többes számban *Tächer* és nem *Täger*; hasonlóan *der Tag* (g-vel), mivel többes számban *Tage*. Hasonlóan a függő esetekből lehet következtetni az alanyesetre, így a *ganzen* forma alapján a szó alanyesete *ganz*, a *gänfen* alapján viszont az alanyeset *ein gans* stb.

Másrészt viszont az alanyesetben meglévő hangokat a származékokban is jelölni kell, még ha a kiejtésben nem is hangoznak: *das gewiffen*, ezért a helyes alak *des gewiffens* és nem *gewiffes*. Az összetétel tagjai megtartják eredeti írásmódjukat.

A német grammatikusokhoz hasonlóan Geleji is a toldalékos alakokból vonta el a tövet. Az igéknél szerinte a jelen idejű egyes szám első személyű alakból kell kiindulni. „A’ melly verbumoknak első perfonajokban *gy* vagyon, a’ többiben-is meg-kell tartatni” (CorpGr. 298). A VII. szabály még egyértelműbben fogalmaz: „A’ hol mind az által a’ themaban, vagy prima perfonaban kettő conjonanfok vagynak, ott a’ több perfonokban is meg-kell őket hagyni.” Így fordulhatott elő, hogy a *jövők* alakból egy nem létező *jöv* igetövet vont el. Következésképpen tartva magát a saját maga által felállított szabályhoz (a tő *v* betűje megőrzendő minden időben és személyben), a már idézett XIII. szabálypontban a *jövők* ragozási sora így festett: „*jövők, jöv/fz, jöv, jövünk, jövtek, jövnek, jövní*” (CorpGr. 300). Ugyanitt van példa a névszóknál is a toldalékos alakból elvont tőre: „Hasonlojul az *u*-ban végződő monosyllabáktól eredő nomenek-is az *u*-t megtartják. A’ minthogy a’ *v*-stől jöttek is. Mint: *hiv* vagy *hűv*, *hűvfég* vagy *hivfég*; *böv*, *bövfég*; *hév*, *hév fég*; *bűv*, *bűvlés*; *ov*, *ov fág*.” Ezek a nyilvánvalóan nem létező formák a következetesen végigvitt szabályalkalmazás túlkapásai (lásd Korompay 2003: 590).

Az igéknél az egyes szám első személyű alakból következtetni a tőre meglehetősen szokatlan abban a magyar hagyományban, amelyik egyöntetűen és egyértelműen az egyes szám harmadik személyt tekintette a magyar igék tövének, és ezt a héberrel kötötte össze.

Szenczi (1610: 86): „A magyar igék alapalakja (miként a héber igék töve) a jelen idejű egyes szám harmadik személy.” Hasonlóan Komáromi Csipkés (1655: 71), Pereszlényi (1682: 75), Tsétsi (1708: 6) stb.

Van példa arra is, hogy Geleji a toldalékot is annak alapformájában, illeszkedés nélkül toldja a tőhöz: „az ablativusok, mellyek mellé praepositio cum tételik, igazán *val*-ban vagy *vel*-ben mennek ki, s’ nem pedig az utoljő consona[ok]nak meg-kettőztetéjékvel. Mint: ... *Abrahamval, Ifaákval, Jákobval*, nem: *Abrahammal, Ifaákkal Jákobbal*” (CorpGr. 301). Ebben szerepe lehetett annak is, hogy a *-val/-vel* határozórag későn hasonult, bizonyos nyelvjárásokban nem is. Az azonban valószínűtlen, hogy Gelejinél is a hasonulás nélküli formáról lenne szó, inkább a fenti példához hasonló túlabstrahálásról.

Ezeket a túlzásokat tették szóvá a szövelemző írásmódnak ellenzői. Geleji elveinek és főként túlzásainak kritikáját egy kortárs szerző, Medgyesi Pál fogalmazta meg 1650-ben az egyházi tanácshoz írt könyvének előszavában (CorpGr. 708–12). Érvelésének lényege, hogy a magyar nyelv nem napnyugati típusú, mint a latin, hanem keleti, mint a héber. Ezért az igék tövének nem az egyes szám első személyt kell venni, mint a latinok, hanem a harmadikat, mint a héberék. Így helytelen az az elképzelés, amely a latin minta alapján kikövetkeztetett *v*-t mint a tőhöz tartozó elemet minden személyben és időben fel akarja tüntetni, pl. *jővfz, jővt* stb. Ehelyett a tő az egyes szám harmadik személy: *jő, nő* ezt kell megtartani: *jőfz, jőt* (CorpGr. 710). Hasonlóképpen ellenezte a nem hasonuló *-val/-vel* ragos írást is. Érvelése szerint ez sehol sem hangzik így, az írásnak pedig az euphoniára, azaz a „jól ki-mondhatásra” kell tekintettel lennie, analógiaként pedig a latin igekötők hasonult alakját tükröző írásmódra hivatkozott (CorpGr. 710).

Tótfalusi Kis Miklós és a *Ratiocinatio*

A szövelemző elv második programszerű következetes képviselője Tótfalusi Kis Miklós volt, aki a Jansonius-biblia újrakiadása során alkalmazott írásmódját indokolta meg az 1697-es *Apologia Bibliorum* harmadik részében (*Ratiocinatio*). Szemlélete nagyban hasonlított Gelejiére. Ő is leszögezte, hogy az írás nem követheti a kiejtést: „számtalan olyan szó van, amelyet nem úgy ejtünk, ahogyan írjuk, vagy ha úgy írjuk, ahogyan ejtjük, akkor azt mindenki véleménye szerint (kivéve a tudatlanokat) hibásan írtuk. Pl. *Ő Nagysága Kegyelmednek fzoálatját izente, ’s a’ bárányt megküldte*, ez közönséges folyóbeszédben így hangzik s így is kellene írunk: *Ő Natstsága* (mert így ejtik), *Kiendnek fzoálatját* (mert ezt is közönségesen így összevonják) *izente ’s a’ báránt meg-* vagy *mekküldte*, vagy *kütte*. Így, s nem másként kellene írnia, ha egy nyelvünket nem ismerő valamelyik magyar szájából hallaná ezeknek a szavaknak a kiejtését, azaz, ahogyan a közbeszédben járja. Aki nyelvismerő létére mégis így ír, vagy azt véli, hogy így kell írnia, az bizonyos, hogy vagy ostoba, vagy helyesírási szabályok nélküli, vagy teljesen megveti az ilyesmit” (1697: F6v). Az írásnak tehát értelmező szerepe van.

Az írásmód alapja, hogy a szövelemeket a maguk alapformájában kell tükrözni, a találkozásukkor fellépő fonetikai változásokat nem véve figyelembe. Tótfalusi már nem csupán alapszavakról és származékokról beszélt, mint Geleji, hanem nagyon világosan tövekről és különböző fajtájú toldalékokról. „A tövek végén álló hangok közül sok megváltozik a kiejtésben az előjáróknak, az esetragoknak, az igeragoknak és egyéb módosító szócskáknak a hozzátétele következtében. Pl. a kiejtésben alig hallatszik, hogyha *ny* után *n*, vagy *t*, *r*, *z*, *b*, *h*, *k* stb. következik: *törvént, törvénnel, törvénnelre, törvénből, törvénnelhez, törvénnelkezem* stb. Így szokták ezeket és az ilyeneket ejteni, a pontos ember mégsem így írja, hanem mindenütt föltünteteti alakilag a *törvény* tövet” (1697: F7r). „*hánytok* s nem *hántok*,

hánynak és nem *hánnak*, *hányni* s nem *hánni*, mert a tő *hány*, ennek meg kell maradnia minden személyben, számban, időben, még ha toldalékok járulnak is hozzá” (1697: F7r).

A töveket tehát alapformájukban kell megőrizni. De ugyanígy a toldalékokat is: „Minden harmadik személyű ragot lágyan ejtünk akképpen, hogy a tőhöz a *ja*, *je* szótagot adjuk hozzá, s ez maga a toldalék. Ezért íróm tehát, hogy *darabja*, s ugyanígy: *kardja*, s nem *kardgya*... ugyanígy: *lopja*, *kapja*, *rakja*, *nyomja*, *akarja*, *fákja*, *Papja*, *karja* stb. – tehát miért ne így: *szolgálja*, *nyelje*, *szólja*, *tisztítja*, *gyógyítja*, *fótja*, *petsétje* stb.? Az ige többi személyében hasonlóképpen, mint: *adjam*, *adjad*, *adjuk* stb. hogy egyformán legyen, amennyire lehetséges, ez és mindegyik a maga tövéből alakult módon, s ne keverjünk hozzá, ha elkerülhető, idegen elemet, hanem őrizzék meg a toldalékok az eredeti és hozzájuk tartozó *j* betűt” (1697: F6r–F6v).

Ebben a példában ráadásul a kiejtés szerinti, illetve a szóelemző írásmóddal írt szavak a kiejtésben sem különböznek: „folyamatos beszédben egyformán hangzik, vagy csak alig eltérő egymástól a *kardja* és *kargya*; *hallja* és *hallya* stb. ... ezért aztán attól nem kell tartanunk, hogy az ilyen írásmód zavarja a kiejtést” (1697: F6v).

A szóelemző írásmódnak nála is az a szerepe, hogy elválassa egymástól a homofón alakokat (ugyanúgy, ahogy a korábbi német és magyar munkákban láttuk): „Ugyan műveletlennek kell annak lennie, s nem a helyesírásnak, hanem a hibásírásnak a tanulója, aki képes lenne *Mennynek*, *földnek* stb. helyett úgy írni, ahogyan ejtik: *mennnek*, *földnek*. S ezt a néhány csúfolódó és üres beszédű így érti: *mennnek földnek az ekével*. Gyakran történik ez így a *gy*-vel, ha *n* vagy *t* következik utána, pl. *vagytok* (kiejtés nyomán egynémelyek vaskos tudatlansággal így írják: *vadtok* vagy *vattok*), *vagynak* (amely összevonással: *vannak*, a *van*-ból), a járatlanok szerint *vadnak* (mintha részes esete lenne a *vad* szónak)” (1697: F7r).

Ugyanakkor Tótfalusi óvakodott a túlzásoktól. Például a nem hasonlító *-val/-vel* ragos írást ő is elutasította a jóhangzásra hivatkozva: „Óvakodtunk olyasmiktől, amennyire lehetett, amiket egyik tudós férfiú a másiknál helytelenített, mert túlságosan különleges, hisz jóból is megárt a sok. A jóhangzás volt tehát az ok, amit figyelembe vettünk ilyeneknél: *babbal*, *vaddal*, *renddel* (főnév, a *rendel*, ordinat ige másként íródik), *csúffal*, *szaggal*, *számmal*, *Pappal* stb. Ezekben a *val* utánjáró (mely a *véle* szóból való) első magánhangzója az előző (és rangosabb) főnév utolsó mássalhangzójához hasonul a jobb ejtés kedvéért, különösen azért, mert rossz hangzású volna, ha így próbálnánk mondani és írni: *bab-val*, *rend-vel*, *vad-val* stb.” (1697: F1r).

Tsétsi János és az *Observationes*

Tótfalusi elveit munkatársa és tanítványa, Tsétsi János vitte tovább (Korompay 2009). Tsétsi ortográfiája Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium*ának függelékeként jelent meg, először az 1708-as lőcsei kiadásban, és a szótár elterjedtségének és többszöri kiadásánál fogva jelentősen hozzájárult a szóelemző helyesírás elvének térnyeréséhez. Ő is azt vallotta, amit elődei, példái közt visszaköszönnek Geleji és Tótfalusi példái.

Tsétsi szerint is a szóelemek feltüntetése a helyesírás alapja, ami felülírhatja a kiejtés szerinti írásmódot. Mindjárt az I. szabály leszögezte: „A származékszavaknak meg kell őrizniük tőszavaik betűit. Ezért az írásnak nem kell követnie a kiejtést. Mint: *Romlottság*, *fragilitas*; *Vefzetség*, *perversitas*; *Igazság*, *Iustitia*; *Ravafzság*, *astutia*; *Egéfzség*, *integritas* stb.” (1708: 5). Sőt, ő már egyértelműen károsnak tartotta a kiejtés szerinti írásmódot, ha az elfedi a szóelemeket: „Az igeik kijelentő és felszólító módú végződéseiben az *a*, *am*, *ad*, *em*, *ed*, *e*, *uk*, *ük*, *átok*, *étek* elé nem *gy*-t vagy *ly*-t vagy *ny*-t vagy *ty*-t kell tenni, hanem *j*-t. Mint: *mondja*, *szenteljük*, *vigafztaljuk*, *kivánjátok*, *tartják* stb., nem pedig *mondgya*,

fzentellyük stb. Ezt a hibás írásmódot egyedül ezeknek az igéknek a kiejtése és az írás ahhoz alkalmazása hozta magával” (1708: 5).

Gelejihez képest viszont eltérés, hogy nem akarta mindenütt mereven érvényesíteni a toldalékos alakokból visszakövetkeztetett alakokat az írásban: „Az egy szótagú, magánhangzóra végződő szavak, ha a végükön megnövekszenek, a két magánhangzó találkozásánál a jóhangzás kedvéért egy v-t vesznek fel. Mint: a *fzó*-ból *fzavat* lesz, a *tó*-ból *tavat*; a *töb*ől *tövek*; a *hi*, vocat szóból *hívok*, *hívunk* stb. ... Ezért a *Bó* és *Ó* mellékneveket így kell írni, nem pedig *Böv*-nek és *Ov*-nak, innen *Böséges*, *Óság*, nem pedig *bövéséges*, *óvság*; de *böven*, *bövebb*; *ovas*, *avas*, vetustus; *avúlt*, inveteratum.” Az ige töve nála a magyar grammatikai hagyománynak megfelelően az egyes szám harmadik személyű alak, ami megóvja a Geleji Katona *jöv/z*-féle konstruált írásmódtól: „A magyaroknál szabályos igék esetében a képzés kiinduló alakja a kijelentő mód jelen idő egyes szám harmadik személy. Mint: a *szeret*, amat igéből lesz: *szeretek*, *szeretünk*, *szerettem*, *szeretném*, *szerettetem*, amor, szenvedő. Így a *jó*, venit igéből *jófz* lesz; a *nő*, crescit igéből *nőnek*, crescut stb.” (1708: 5).

A hagyományőrző írásmód elve

Végezetül meg kell említeni, hogy a ratio alapú írásmód nem mindig tudott érvényesülni a szokás, illetve a hagyomány ellenében. Német munkákban is megállapítják ezt. K. Stieler az írja, hogy a *können* igealak alapján *ich kanne*, *du kannst*, *er kann*, *ich könnnte* lenne írandó, de a szokás miatt *kan*, *kanst*, *kan*, *könt* alakok terjedtek el, és ezt ő is elfogadja (1671: 29, idézi Moulin 2004: 68).

Hasonló gondolatot fogalmazott meg Tótfalusi Kis Miklós is. Munkájában mindenhol hangsúlyozta, hogy nem lehet erőszakkal megváltoztatni a szokott formákat, csak apránként, és helyenként a megszokás az erősebb. A héber szavak transliterálása kapcsán, miután hosszú érveléssel vezette le a helyes magyar írásmódot, gondolatmenetét így zárta: „*Betlehem* helyett *Bethléchem*, *Ezékias* helyett *Chizkiás* stb. visszatetszően képtelenül fog hangzani. Sok van ilyen, amely már annyira megszokássá vált a használatban, hogy nem lehet változtatnunk rajta” (1697: G8v).

Összefoglalás

A dolgozatban azt mutattam be, hogy a helyesírás történetében a szóelemző írásmód a kiejtés szerinti írásmóddhoz képest későbbi, fejlettebb elemzés eredménye, mert feltételezi a szó fogalma mellett a morféma fogalmának kialakulását is. A magyar nyelvészetben a tő- és toldalékmorféma fogalma a latinizált héber grammatika kategóriáinak továbbfejlesztésével jött létre. A szóelemző helyesírás kialakulására pedig a kortárs német ortográfiák elvei és problémamegoldásai is hatással lehettek. A szóelemző helyesírást követő szerzőknél a tő meghatározásának módja és az azonos alakhoz való ragaszkodás mértéke alakította ki az írásmódot. A ratióon kívül szerepet játszott még a jóhangzás érvényesítése és a hagyomány elfogadása is.

HIVATKOZÁSOK

- Balázs János 1959: *Sylvester János és kora*, Budapest, Tankönyvkiadó.
 Becherer, Johann 1596: *Synopsis Grammaticae tam Germanicae quam Latinae et Graecae, in usum juventutis scholasticae conscripta*, Jena.
 Bödiker, Johann 1746: *Grundsätze Der Teutschen Spache*, Berlin.

- C. Vladár Zsuzsa 2007: Szenci Molnár Albert grammatikájának lehetséges forrásai, in Szabó András szerk.: *Dictionarium 1604*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó, 208–33.
- Caninius, Heinrich 1604: *Orthographia Germanica. Teutsche Schreibkunst*, Köln.
- Clajus, Johannes 1578: *Grammatica Germanicae Linguae*, Leipzig 1578, Nachdruck Strassburg, Trübner, 1894.
- CorpGr.* = Toldy Ferenc kiad. 1866: *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum*, Pest.
- Cser András 2008: *Pál Pereszlényi and the development of morphological analysis in the early grammars of Hungarian = Acta Linguistica Hungarica* 55, 1–2, 3–21.
- Dévai Mátyás 1549: *Orthographia Ungarica*, Krakko.
- Frank, Fabian 1531: *Orthographia Deutsch Lernt techt buchstäbig deutsch schreiben*. Wittenberg, Nachdruck New York, Hildesheim, 1979.
- Geleji Katona István 1645: *Magyar Grammatikátska*, in *CorpGr.*, 291–329.
- Keszler Borbála 1995: *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*, Budapest, Akadémiai.
- Kniezsa István 1959: *A magyar helyesírás története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kolross, Johann 1530: *Enchiridion: das ist Handbüchlin tüscher Orthographi*, Basel.
- Komáromi Csipkés György 1655: *Hungaria Illustrata*, Utrecht, Waesberg.
- Korompay Klára 1991: A névszójelezés, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 259–83.
- Korompay Klára 2003: Helyesírás-történet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet: Ómagyar kor, Középmagyar kor*, Budapest, Osiris, 281–300, 579–96.
- Korompay 2009: Előszó, in C. Vladár Zsuzsa ford.: Tsétsi János 1708: *Observationes Orthographico-grammaticae. Helyesírási-grammatikai megjegyzések* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 230), Budapest.
- Medgyesi Pál 1650: *Előszó az „Egyházi Tanácsrul” írt könyvéhez*, in *CorpGr.*, 708–12.
- Molnár József 1963: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*, Budapest, Akadémiai.
- Moulin, Claudine 2004: Das morphematische Prinzip bei den Grammatikern des 16. und 17. Jahrhunderts, *Sprachwissenschaft* 29, 33–73.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*, Budapest, Akadémiai.
- Pereszlényi Pál 1682: *Grammatica Linguae Ungaricae*, Nagyszombat.
- Priscianus, Grammaticus Caesariensis 1855: *Institutiones*, Martin Hertz ed., Lipcse, Teubner, Nachdruck Hildesheim, 1961.
- Ruge, Nikolaus 2005: Zur morphembezogenen Überformung der deutschen Orthographie. *Linguistik online* 25, 4/05
- Sattler, Johann Rudolph 1607: *Teutsche Orthographie vnd Phraseologie*, Basel.
- Schottelius, Justus Georg 1663: *Ausführliche Arbeit Von der Teutschen HauptSprach*, Braunschweig, Nachdruck Tübingen, 1979.
- Sylvester János 1539: *Grāmatica Hvngarolatina*, Sárvár-Újsziget.
- Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelviünk*, Budapest, Akadémiai.
- Szenci Molnár Albert 1610: *Nova grammatica Ungarica*, Hanau, Villerianus.
- Szónyi Nagy István 1695: *Magyar Oskola*, in *CorpGr.*, 577–604.

Tótfalusi Kis Miklós 1697: *Ratiocinatio de Orthographia*, Kolozsvár.

Tsétsi János 1708: *Observationes Orthographico-grammaticae*, Lőcse.

Telegdi Zsigmond 1990: A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika, *Értesítő* 3,
MTA Judaisztikai Kutatócsoport.